

УДК: 40

СИНТАКТИК ТАКРОРЛАРНИНГ БАДИЙ- ЭСТЕТИК ИМКОНИЯТЛАРИ

Д.М.Юлдашева

Аннотация

Мақолада синтактик такрорларнинг бадий матни ҳосил қилишдаги ўрни, лингвопоэтик жиҳатдан аҳамияти баён этилган.

Аннотация

В статье исследовано место синтаксических повторов в образовании художественного текста и их значение с точки зрения лингвопоэтики.

Annotation

In this article the syntactic reiterates position in fictional text formation and their significance from the standpoint of lingua-poetics are considered.

Таянч сўз ва иборалар: синтактик такрор, лингвопоэтика, бадий эстетик таъсир, ташобеҳул-атроф, ҳалқа, мисра ва банд такрори.

Ключевые слова и выражения: синтаксический повтор, лингвопоэтика, художественно-эстетическое воздействие, «ташобеҳул-атроф», кольцо, повтор строки и строфы.

Key words and word expressions: syntactic reiterate, lingua-poetics, artistic-aesthetic influence, tashobehul-atrof, circle, stanza and line reiterate.

Ўзбек тилшунослигида лингвопрогматик йўналишдаги тадқиқот ишларини олиб боришга эътибор кучайиб бормоқда. Тил бирликларининг нутқдаги реаллашувини ўрганиш, тил воситаларининг имконият даражасининг аниқланиши миллий қадриятларимизнинг ривожига муносиб ҳисса қўшмоқда. Жумладан, бир қатор тадқиқотларда синтактик такрорларнинг маъновий, услубий, шунингдек, бадий санъат ҳосил қилиш имкониятлари тадқиқ қилиниб, бадий-услубий, бадий-эстетик имкониятлари очиб берилмоқда. Синтактик такрор сўз бирикмаси ва гап такрори бўлиб, бадий такрорнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик такрордан лингвопоэтик хусусиятлари, бадий ва эстетик таъсир имкониятларини юқорилиги билан фарқланиб туради. Жумладан, профессор

А.Мамажонов синтактик такрорларнинг қўшма гапларда қўлланилиши ҳақида фикр юритиб, «...оғзаки нутқда боғловчисиз қўшма гаплар кўпинча

афоризм, мақол ва топишмоқ сифатида шаклланади, бундай қўшма гапларда фикрий яхлитлик кучли бўлади», деб таъкидлайди [2.47]

Бадий такрор ҳодисаси муайян даражада:

а) соф лингвистик; б) лингвостилистик ва лингвопоэтик; в) бадий санъатларнинг ўзига хос тури сифатида тадқиқ қилинган.

Синтактик такрор турларини шоир Муҳаммад Юсуф ижоди мисолида кўриш мумкин. Унинг шеърлятида такрорларнинг фонетик-орфоэпик, лексик ва морфологик, шунингдек, синтактик турлари мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш шоир ижодининг лингвопоэтик хусусиятларини очиб беради. Маълумки, Муҳаммад Юсуфнинг бетакрор маҳорати, ўзи хос бадий услуби, шоирона нафаси шеърлий мисраларида уфуриб туради. Шоир шеърляти мусиқийлиги, халқ оғзаки ижодига ҳамоҳанглиги, такрорларга бойлиги, бадий санъатлар ва услубий воситаларнинг кенг қўлланганлиги билан фарқланади. Айниқса, синтактик такрор воситаси шоир шеърлятининг ғоявий пишиқлиги, бадий мукамаллиги, ўзига хос сўз қўллай олиш маҳоратини намоён бўлган. Илмий адабиётларда таъкидланишича, такрор лафзий санъат бўлиб, бу санъат билан боғлиқ услубий воситалар нутқ бирликларининг лингвопоэтик жиҳатдан актуаллашишига хизмат қилган.

Шоир шеърляти учун хос бўлган синтактик такрор турларидан *ташобеҳул-атроф*, *ҳалқа*, *мисра* ва *банд такрори* орқали лингвопоэтик маъно англашилиб, шеърлий мисраларнинг жонли, таъсирчан ҳамда жозибали бўлишига замин ҳозирланган.

Бадий матндаги синтактик такрор грамматик такрор таркибига киради, грамматик такрор эса бирор қўшимча, сўз бирикмаси, гап, шеърлий мисра ёки банднинг матнда ёки шеър мисраларида ижодкор томонидан мақсадли такрор қўлланиши тушунилади. Бундай такрор қўлланиш қўшимча маъно оттенкасига эга бўлиб, турли услубий вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Грамматик такрорларнинг, айниқса, синтактик такрорларнинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, бундай такрорларда гап, мисра ёки банд тўлиғича такрорланиб, кенгроқ ва тўлиқроқ фикр ифодалашга, мазмунни

батафсил ёритишга қаратилган бўлади. А.Мамажонов таъкидлаганидай, бунда “предикатив бирикмаларнинг бир типли бўлиши ва гап бўлаклари ўрни катъийлиги сақланиши зарур” [2.36].

Ташобеҳул-атроф такрори тарихий поэтикага оид манбаларда *тасбеҳ* санъати деб ҳам юритилган. Бундай такрорлар мисралар ёки бандларни бири-бирига боғлашга хизмат қилади. Адабиётшунос Ёқубжон Исҳоқов бу такрорнинг хусусиятларини атрофлича ёритиб берган[5.82].

Ташобеҳул-атроф такрори сўз шаклида ҳам қайтарилади. Бу такрорнинг Муҳаммад Юсуф шеърлятида, асосан, сўз бирикмаси шаклидаги такрори кўпроқ кузатилади. *Ташобеҳул-атроф* шеърлий матнда катъий қўлланиш ўрнига эга бўлган такрордир. Бирор мисра ёки банд охиридаги сўз ёки сўз бирикмаси кейинги мисра ёки банд бошида такрор келади. Байтлар ўртасидаги, шунингдек, бандлар доирасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорларнинг қўлланиши тарихий поэтикага доир манбаларда мусалсал (учма-уч улаш) деб ҳам юритилган.

Қайд қилинган ҳолатларни ҳисобга олиб, мисра ва бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминловчи такрорнинг ушбу кўриниши *ташобеҳул-атроф* такрори бўлиб, шоир шеърлятидаги бундай такрорлар мисралар, бандлар ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш билан бирга ўзига хос таъсирчанликни юзага келтириб, маълум бир сўз ёки сўз бирикмасининг алоҳида ажралиб туришини таъминлаган. Бундай такрорни шоир “Тиллақўнғиз” шеърлида қўллаган:

Тўхта, тиллақўнғиз,

У ёққа борма,

Ариқдан ўтдингми — у ёғи гўза,

Тонг олди боцлаган ишингдан қолма,

Ялпизнинг лабидан сўрабер бўса.

Тўхта, тиллақўнғиз,

У ёққа борма,

*Этик пошнасида эзилар жонинг,
Инсон банд, у сизнинг саломга зорми?
Ўртоқ қумурсқалар, менга ишонинг...*

Шеърда тиллақўнғиз тимсоли орқали табиат ифодаланмоқда. Шоир инсонда табиатдаги жонзотларга хайрихоҳлиги йўқолиб, ўз ташвишларига ўралиб бораётганига ишора қилади. Шеърда тиллақўнғизнинг ундалма сифатида берилиши, шеърда гапнинг такрор келиши китобхон диққат эътиборини уйғотади. Кейинги мисраларда жониворларда ҳам рўзғор ташвиши кўпайиб кетгани, уларда ҳам тоқат йўқлиги таъкидланиб, буйруқ гап тарзида “у ёққа борма!” ҳукми билан шеър якунланади.

Яна бир олти бандлик “Ёр-ёр” шеърининг биринчи бандида “Осмон олис, осмон жим” мисраси уч маротаба, иккинчи банддаги “Ҳай ҳай ўлан, жон ўлан” мисраси ҳам уч маротаба такрор қўлланади. Ҳар икки гап бандларнинг биринчи сатрида келиб, кейинги мисралар учун изоҳланадиган фикрга айланади. Бунда синтактик такрор қўлланилган мисрадаги бир сўз кейинги мисрада ҳам такрорланади:

Осмон олис, осмон жим,

Осмон қулоқ солади:

Юрагимни соғинчим

Ғижжак қилиб чалади.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,

Жоним қақшар, ёр-ёр

Қайда бўлсанг сен билан

Севгим яшар ёр-ёр...

Кўринадикки, *осмон, жон* сўзлари кейинги сатрларда такрор қўлланилган.

Шеърятда кўп қўлланадиган бадийий такрорлардан бири **ҳалқа** такроридир. Бу такрорда шеърнинг бошида келган мисра ёки банд шеърнинг охирида такрорланади ва матнда ҳалқа ҳосил қилади. Унинг номланиши ҳам шундан келиб чиққан. Бунда ҳалқа мисра ёки банд шаклида такрорланади.

Бунинг бошқа такрорлардан фарқи шундаки, ҳалқа шеърни бир бутунликда ифодалайди. Шеър бошида берилган фикр шеър давомида ривожланиб боради ва охирида умумлаштирилади. “Ҳалқа, биринчидан, шеър ғоясини кўрсатса, иккинчидан, шеърнинг бошқа бандларини ўз доирасига қамраб олади - шеърнинг композицион бир бутунлигини вужудга келтиради”. [2.24.]

Ҳалқа такрорида шеър бошида бирор фикр айтилиб, шу фикр ривожлантирилади, шеър охирида яна шу фикрга қайтилади. *Ҳалқа* такрорини йирик тил бирликлари, асосан, гаплар ҳосил қилади.

Шоир шеърятда *ҳалқа* такрорининг мисра ва банд шаклидаги кўринишлари мавжуд, яъни шеър бошида келган мисра ёки банд шеър охирида такрор қўлланган. Бундай такрорлар оддий кайтариқлар бўлмай, услубий вазифа бажаришга хизмат қилган. Буни шоирнинг бир қанча шеърларида кузатамиз.

Муҳаммад Юсуф “Қушлар ҳам йиғлар...” шеърда “Йиғласа керак” мисрасини *ҳалқа* такрори сифатида қўллайди. Шеърда лирик қаҳрамоннинг теракни йиқитганларида, чумчуқ ини ҳам бузилиб кетгани, айвонда устун бўлган терак, кўнгилларни чоғ этса ҳам, она чумчуқни йиғлатиши ифодаланган. Уч банддан иборат шеърнинг ҳар бир бандида *қушлар йиғласа керак* бир бош бўлакли гапи такрор қўлланиб, ҳалқа такрорини юзага келтирган. Шоирнинг қушга ачиниши шеърдаги асосий такрорланувчи мисрада ифодаланади.

Дастлабки банд: *Терлар оқди сув бўлиб биздан*

Ва гурсиллаб йиқилди терак...

Ака, бизнинг қилмишимиздан

Тунда қушлар йиғласа керак.

Кейинги мисрада: *Янги инда йиғласа керак.*

Охирги мисрада: *Шунда қушлар йиғласа керак*

Ҳар бир бандда ифодаланган фикр шеър охирида умумлаштирилган. Шеър охиридаги *Шунда қушлар йиғласа керак* мисрасининг алоҳида такрорланиши уларнинг бир бутунлигини таъминлаган.

Мисра ва банд такрори шеъриятда кўп қўлланадиган такрор туридир. Бундай такрорлар халқа такроридан фарқ қилиб, шеърнинг турли қисмларида такрор келиши мумкин. *Халқа* такрорида шеър бошидаги мисра ёки банд шеър охирида такрорланиши шарт ва шу билан бирга шеърнинг бошқа қисмларида такрор келиши ҳам мумкин. “Ўзбек тилида сўзларнинг, шунингдек, сўздан кўра каттароқ структура ва мазмунга эга бўлган бирликларнинг такрор ҳолда қўлланиши жуда кўп учрайдиган ҳодиса. Лекин бундай такрорлар ифодалайдиган маънолар, улар бажарадиган вазифалар бир хил эмас”. [1.60.]

Муҳаммад Юсуф шеърияти сербўёк, мантиқан мукаммал образли тасвирларга бой. Шоирнинг “Кокилинг ким кесди, ёр?” шеърида *Кокилинг ким кесди, ёр?* мисраси гўзал тарзда такрор қўлланиб, такрор мисралар воситасида шоир қизга енгилгина дакки беради: Момом ўриб ўтган соч,

Ўсиб товон ўпган соч.

Ўсиб товон ўпганда,

Йиғлаб йиғлаб кетган соч...

Кокилинг ким кесди, ёр?

Ёки “Қизлар қўшиғи” номли беш банд (29 мисра)дан иборат шеърнинг ҳар бир бандида “*Қай ўғилдан камдир, айтинг, қизингиз*” мисраси шеър давомида олти марта такрорланган.

Муҳаммад Юсуф шеърларида мисра такрори воситасида, биринчидан, образ яратиш, иккинчидан, такрори воситасида, шеърнинг ғоявий мазмуни билан унинг ўқилиши ўртасида мусиқий муштараклик ва ҳамоҳангликни кашф этиш жараёни кузатилади. Жумладан “Ўзбек қизлари” шеърида “*Куёвга чиқмаган ўзбек қизларин*” мисраси такрор қўлланилиб, “*Дугонаси Ҳаё, синфдоши Ор*” бўлган ўзбек қизларининг юзлари, кўзлари, кўнгли ҳам меҳри ҳам юқоридаги мисра такрори орқали ёрқинлашиб боради.

Яна бир “*Оқ рўмол қизлар*” шеърида икки мисра “*Ойдин қизлар, ойжамол қизлар, Ойдан тушган оқ рўмол қизлар*” мисраси эпифорик такрор сифатида берилади. *Ойдин, ойжамол, ойдан тушган* каби сўзлардаги фонетик такрор

хам оҳангдошликни, даражаланишни юзага чиқаради.

Кўринадикки, шоир шеърларида грамматик такрорнинг, асосан, синтактик такрор шакли кенг қўлланилган.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Т.: Фан, 1987.
2. Бобоев Т. Бобоева З. Бадиий санъатлар. – Т.: ТДПУ, 2000.
3. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Т.: Фан, 1990, -Б. 47.
4. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Т.: Фан, 1988.
5. Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. – Самарқанд: СамДУ, 1982.

Мавзу: Художественно-эстетические возможности синтаксических повторов

The artistic-aesthetic possibilities of the syntactic reiterates